

AZ EURÓPAI KULTÚRA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Az írás a baszk szeparatista mozgalmak nem tartoznak azon jelenségek közé, amelyek a földrész nyugalmáról gondoskodni hivatott politikusok, tisztségviselők számára a legtöbb gondot okozzák. A titkos szervezkedés, a merényletek végtelennek tűnő sora bizonyára megkeseríti számos brit és spanyol hivatal életét, és időről időre a kormányoknak is szembe kell nézniük a kellemetlen üggyel. Nincs szó azonban arról, hogy mindez az állam létét fenyegetné, vagy a közhangulatra kimutathatóan rányomná bélyegét. Az emberek — szinte azt mondhatjuk, helyesen — megtanulnak együtt élni azzal a problémával, amelyet nem tudnak megoldani, s amelynek kezelésében nem érzik magukat illetékesnek.

Pedig az európai berendezkedés apró szépséghibájában, ha alaposabban megfigyeljük, és ha fogadtatását elemezzük, van valami nyugtalanító: kultúránkban egészen szokatlanul és teljesen elfogadhatatlanul kapcsolódik össze az erőszakot alkalmazó embereknek a gyakorlatias érdekektől, a megtévesztő ideológiáktól mentessége és az előbbivel meghökkenítő ellentétben álló szellemi üressége, nyomora. Sem az írek katolikus hitét, sem a két kis nép önrendelkezési igényét nem tekinthetjük abban az értelemben ideologikusnak, ahogy az volt a hatvanas évek szélsőbaloldali diákmozgalma, amely a kapitalizmus és egyben a demokrácia erőszakos megdöntésére szólított fel, vagy ahogy magukat és másokat megtévesztő ideológiákat gyártva, törekedtek valami hasonlóra a német nemzetiszocialisták, az olasz fasiszták és az orosz kommunisták, a bolsevikok. A hagyomány — a kultúra és a vallás — megélésének, kifejezésének és a maga körén belüli érvényesítésének a vágya önmagában nem ideologikus. Az sem mondható, hogy e törekvések mögött egyéb elhallgatott szempontok, érdekek állnának. Kinek miféle ésszerű, valóságos érdeke is lehet ma, az ideológiák látványos leleplezése idején egy olyan küzdelem támogatása, tiltakozó kedv szítása, amilyen a baszkoké és az íreké? Hiszen éppen idealitásuk miatt sosem jutnak úgymond hatalomhoz, önrendelkezésük esetleges kivívása esetén sem lesz hatalmuk számottevő. A szellemi ürességet, az eszmék hiányát pedig a nyílt és nyers erőszak jelzi, amelyet nemcsak az ideológiák hazug köde nem fed el, de a romantikus lázadás — bár démonikus, de mégis szellemi — fényköre sem enyhít. Az írás a baszk terroristák felháborodásuk végletessége, elszántságuk föltétlensége ellenére (mondjuk az egykori olasz carbonari mozgalomtól eltérően) pusztán másságukon, nyelvük, etnikai sajátosságuk, vallásuk eltérésén túl semmit, tehát semmi meggyőzőt nem tudnak mondani arról, miért kell az angol protestánsoktól elkülönülniük, vagy a spanyol államból kiválniuk. Senki nem tudja, mi az a szellemi mozzanat, amely különállásuknak értelmet adhat.

Az írás a baszk terroristák nem sokan vannak, talán csak néhány tucat, esetleg néhány száz ember. Föltehetően még a szeparatista mozgalom sem azonosítható a terrorizmussal, és az ír vagy a baszk nép különösen nem. Dehát az írek és a baszkok összességükben sinesenek sokan, és ha az említett aggasztó jelenség csak őket jellemzi, elhamarkodott azt európai jelentőségűnek mondani. Egy szellemi probléma súlyosságát azonban nem az jelzi, hogy gyakorlati következményei mennyire mutatkoznak meg az életben, hanem hogy képesek-e az emberek miénlétét világosan fölismerni, és hajlandóak-e magukat tőle elhatárolni, illetve igyekeznek-e megoldásáról gondoskodni. Meg kell mondani, nincs tudomásunk arról, hogy eddig bárki az itt szóba hozott jelenséget leírta volna. Sőt a helyzet az, hogy mai gon-

dolgozásunk általában képtelen a szellemi problémák megragadására. Egész világunkat az a mélyen gyökerező kétség hatja át, hogy van-e szellemi-kulturális probléma, értelmes-e ilyenről beszélni.

Nyilvánvalóan nem szellemi kérdésnek tekintik az ír és a baszk földalatti szervezeteinek létét azok a rendfenntartó szervek, amelyek felszámolásukra, kézben tartásukra törekednek, vagy azok a politikusok, akik a kedélyek csillapítása céljából alkukat kötnek. Nem ismeri föl továbbá föllépésük szellemi-kulturális okait az elvilágiasodott, kozmopolita gondolkodás, amely — nem alaptalanul — e csoportok vallási, etnikai türelmetlenségéről beszél, és amely a jelenséget — felszínesen — a vallási és nemzeti hovatartozáshoz való ragaszkodás velejárójának vélt elvakultsággal magyarázza. Nem látja be azonban a probléma szellemi (vallási, kulturális) jellegét az egyházi gondolkodás sem, amely ugyan joggal utasítja el benne a gyűlölködést, a rendbontást, az emberéletek kioltását, de amely szellemi eltévelyedéseket csupán következményeiben, erkölcsi szinten bírálja. Pedig ha Európában senki nem veszi észre, teszi szövé, mennyire tarthatatlan kultúránkban az ideális törekvések szellemi fedezet nélkül maradása, akkor többé-kevésbé mindenki az ír és a baszk terroristákhoz hasonló szellemi állapotban van, a szellemi nyomorúság a földrész minden lakóját gyötri. Csak esetleges okoktól, a körülményektől függ, ki von le ebből az állapotból gyakorlati következtetéseket és ki nem. Végső soron tehát képmutatás lelkileg és szellemileg elhatárolnunk magunkat olyan emberektől, akiknek útját nem hitünk ereje vagy szellemünk emelkedettsége révén, hanem nevetséges véletlenek miatt vagy éppen az ideális célok megtagadása árán kerüljük el, akiknek elemi spirituális problémáira csak erkölcsi közhelyekkel, kétértelmű liberális formulákkal és a hatalom foganatosította rendszabályokkal vagyunk képesek válaszolni.

Korunk jelenségeinek szemlélete közben az emlékezet mélyéről egy múlt századi regényhősnek és alkotójának, Raszkolnyikovnak meg Dosztojevszkijnek az alakja merül föl. A lázadó fiatalember is úgy gondolta, hogy az igazság nevében embert kell ölnie, áthághatja a törvényt. Dosztojevszkijt egy életre szólóan megrendítette az, a számára be nem látható rejtély, miképp kerülhetett szembe egymással az emberiség sorsán gondolkodó szellemi ember igazsága és az isteni törvény. A kiváló író lelki nyugalmit abban vélte megtalálni, hogy korunk bajainak az istentagadás a forrása, és a csődbe jutott újkori humanizmus képviselőjének a filozófia és az Isten, a szellem és a lélek ellentétében az Istent, a lelket kell választania a filozófiával, a szellemmel szemben. Dosztojevszkij dilemmája és az általa kidolgozott megoldás azonban csupán a probléma egyik felének bizonyult. Mára világossá vált, hogy a hallhatatlan műalkotások szerzője magántöprengései során hiú reményekkel áltatta magát: a modern embert az sem menti meg, ha szellemi törekvéseiről lemondva, az Istenbe, a lélekbe kapaszkodik. Hite, személyisége ez esetben is csorbul, ekkor is elvétí az igazságot. Hiszen az ír és baszk terroristák, mintha Dosztojevszkij tanácsát megfogadták volna, rendkívül szerények, nem akarják a világot megváltani, lemondtak a szellem gögös célkitűzéseiről. Lelki szegénységükben egyedül arra vágnak, hogy a maguk földjén békében lehessenek, hogy lelkük istenének élhessenek, és lám ez az Isten, látszólag a keresztények Istene, azt súgja nekik, hogy pokolgépeket gyártsanak, védtelen és ártatlan embereket öljenek meg.

Van azonban a regényben egy mozzanat, amely a probléma átfordulásának, huszadik századi kiszélesedésének lehetőségét előre jelzi. Az igazság személyes képviselőjére reménytelenül vágyó hős, méltatlannak tűnő helyzete ellen lázadva, többször mondja, nem akar remegő teremtmény lenni. Nagy emberré, felelős személlyé válását viszont terrorista

vállalkozásától hiába várja, éppen az fokozza le egy zsarnoki akarat bábjává. Miközben szabadságát oktanulánul féltve, a szeretet személyes Istenét megtagadja, olyan istennek adja oda magát, aki kíméletlenül leigázza. Ami a múlt századi orosz regényben csupán nem kívánatos lehetőség, s amit a hősnék ott sikerül elkerülnie, az jelenünkben befejezett ténynek látszik, mintha az ír, a baszk terroristák és bírálói számára többé nem is lenne probléma. Raszkolnyikov kétségbeesetten küzd az újkori humanizmus válságba jutott programjának megmentéséért, és magán a hallgatásba burkolózó Istenen kéri számon, Dosztojevszkij pedig a regény megalkotása révén e humanizmus egyik legkiválóbb képviselőjévé válik. Korunk terroristái viszont vállalják remegő teremtmény voltukat, nem akarnak mások lenni, s ami a legkülönösebb, a mai Európa a meglehetősen szempontváltáson nem csodálkozik. Belenyugszik a személyes Isten rideg, süket hallgatásába, tudomásul veszi, hogy istenfélő felebarátai azt a föltétlen odaadás zsarnoki parancsaként értelmezik.

Amikor a személyes felelősség vállalására igényt tartó regényhős borzadva utasítja el a személytelen parancsok végrehajtójává süllyedés lehetőségét, a teremtés Isten képére formált koronájának szálnalmas kreatúrává történő lefokozását, megkísérti az a gondolat, hogy jobb híján Allah prófétájává, Mohameddè váljon. Olyan "nagy emberré", aki azáltal mentesül az Istennek való föltétlen alávetettség e világi következményei, a zsarnoki hatalomnak kiszolgáltatottság állapota alól, hogy ő mozgósítja az igazhítűeket Isten akaratának végrehajtására. A regény szövege tehát jelzi, hogy a legújabb kor szellemi válsága a bibliai hagyomány jegyében álló Európát az iszlám közelébe sodorta, és földrészünk lakóinak most tisztázniuk kell viszonyukat elhez a hozzájuk kétségtelenül sokban közel álló kultúrához. És valóban, az igazhítű muzulmánok szellemi rokonaira, kulturális hasonmásaira ismerhetünk azokban az ír és baszk terroristákban, akik halhatatlan lelkük legtisztább készítésére, istenfélelmükre, hazaszeretetükre hallgatva, de ugyanakkor az igazság személyes tapasztalatától, a szellem napvilágától való megfosztottságuk megrendítő állapotában indulnak fatalista elszántsággal a szent háborúba.

De napjainkban és már jó ideje nemcsak hasonul Európa az iszlámhoz, hanem hat is a mohamedán világra. Onnan nézve a terrorizmus is európai behozatalnak számít, a múlt századi európai anarchizmus leszármazottjának. Hiszen az eredeti muzulmán felfogás szerint a szent háború az igazhívők közösségének nagy társadalmi vállalkozása, és nem elszigetelt földalatti csoportok vagy kétségbeesett magányosok cselekedete. Ez a viselkedési minta Európa erőteljesen individualizálódott, az ipari civilizáció körülményeihez igazított világában alakult ki, és a mohamedán országokban az európai civilizáció térlődítése nyomán terjedt el. A modern világcivilizációra adott sajátos válasz még az iszlám fundamentalizmus is, hiszen nem kellene a hagyomány megerősítésére törekedni, ha az elvilágiasodás nem tette volna a hagyományos viszonyokat kérdésessé.

Nem vezetne sehova, ha Európa az iszlám közelébe sodródásának jelenségeire, a másik fél fegyverét kölcsönvéve, fundamentalizmussal válaszolna. Érintkezésünk ugyanis nem iszlám hatásra alakult ki, az iszlám szellemi-kulturális értelemben sosem hatott Európára, földrészünk — a bibliai hagyomány szellemében — mindig a maga útját járta. A szellem mai elapadásának okai is az európai kultúrtörténeten, a Biblia által teremtett üdv történeti látóköron belül vannak. Bármennyire nemkívánatos jelenség Európa vallási, kulturális életének látszólagos és viszonylagos hasonulása az iszlámhoz, és bármennyire fontos ezen állapot mielőbbi meghaladása, benne nem elsősorban minket fenyegető veszélyt kell látnunk, hanem annak lehetőségét, hogy az így előálló kultúrtörténeti helyzetben megértessük Ábrahám tör-

vénytelen fiának, Izmailnak a leszármazottjaival a bibliai hagyomány egészének szellemi-kulturális jelentőségét.

A bahcsiszeráji szökőkút című elbeszélő költeményében Puskin egy szép, kifejező szimbólumot alkalmaz, amely mint nála minden, nem csupán regényes költői ötlet, hanem mély, kultúrtörténeti értelem hordozója. Arról az emlékműről van szó, amelyet Girej kán a háremében fogva tartott, és az imában vigaszt találó lengyel herceglánynak a tiszteletére emeltet, akibe a kán reménytelenül volt szerelmes, de aki révén egy emelkedettebb szellemiséggel ismerkedett meg. Az emlékművön a török félhold fölé egy keresztet tettek, azt sugallva, hogy bár a félhold a kard erejével gyakran győzedelmeskedett a kereszten, a kereszt szellemi-lelki értékei iránt a félhold nem marad örökké érzéketlen. Ha most, amikor történelmünkben példátlanul és hagyományainkkal össze nem egyeztethetően mi is híján vagyunk a szellemnek, az életben érvényesítendő igazság tapasztalatának, amely eddig mindig isteni ajándéknak tűnt számunkra, szóval ha sikerül ismét, tudatos erőfeszítéseink eredményeképpen kultúránk egyensúlyát helyreállítanunk, meg fogjuk érteni, miért nem volt módjuk Közel- és Közép-Kelet meg Észak-Afrika — az antik civilizáció körébe bevont, és a kereszténységgel is megismerkedő — népeinek a bibliai hagyomány egészét megőrizniük. Ők viszont képesek lesznek belátni, hogy mi — kulturális arculatuk feladása, sajátos történelmi útjuk megtagadása nélkül is — a történelem során részlegesen elhagyott értékek visszanyerésének módja.

Mai szellemi-kulturális problémánk arra az eddig homályban maradt kultúrtörténeti tényre irányítják a figyelmet, miért volt képes a keresztény Európa a bibliai hagyományt hitelesen érvényesíteni. Nem csupán azért, mert Kelet később mohamedán hitre térő népeinél vagy maguknál a zsidóknál, e hagyomány megteremtőinél mélyebben értette, hívebben képviselte. A világ emberi arányainak antik képzete segítette az európai kultúrákat feladatuk megoldásában, de legalábbis nem akadályozta meg eleve azt a keleti, "barbár" civilizációknak a személyes szellemi-lelki megnyilvánulásokat, a kultúrértékeket elutasító, az igazság képviselétét meg nem engedő közege. E kedvező kultúrtörténeti adottságok mellett a zárt keresztény társadalomban a görög filozófia és a bibliai hagyomány összekapcsolásából kialakult szinkretikus szemléletmód elegendő volt ahhoz, hogy a választott nép kultúráját e civilizációk lakói megismerjék, sajátjuknak érezzék, és érvényesítésére képesek legyenek.

Az elmúlt kétezer évben azonban igazában nem teremtődött meg kultúra és civilizáció egyensúlya, nem kapcsolódott olyan harmonikusan össze egymással a kultúrát képviselő arisztokratikus és a civilizáció kialakításáról gondoskodó polgári beállítottság, ahogyan a lét rendje szerint és az emberiség egységének érdekében kívánatos lett volna. Ebben a tényben ugyanakkor félreértés a kereszténység kudarcát látnunk, hiszen a keresztény közösség kezdettől fogva ígéretben élt, mindig tudta, egyelőre nem jött el az Isten országa. A kultúrtörténeti jelenségek vizsgálatának tanulságaképpen és az üdvtörténet értelmében az egykor zárt keresztény társadalom szellemi örököseiként el kell fogadnunk, hogy a kezdeteknél kialakult szinkretikus megoldás nem lehetett végleges és valóban egyetemes érvényű, mert a gondolkodást és a társadalmi berendezkedést nem teljesen a bibliai hagyományra alapozta. El kellett tehát jönnie annak az időnek, amikor az antik kozmoszképzet erejében túlságosan bízó és a civilizáció elidegenítő hatását a közel-keleti népeknél kevésbé ismerő keresztény társadalmakban a civilizáció kiszorítja a kultúrát, a kultúrát nem tisztelő polgár pedig kultúrát tisztelő társát és az arisztokratát. Mély értelmű kultúrtörténeti jelentősége van annak, hogy a léteység megtapasztalása, a szellem kiáradása átmenetileg elapadt, és mára elkerül-

hetetlenül szükséges, de egyben — az utóbbi kétezer év tapasztalatát hasznosítva — lehetséges is lett a tudomány bibliai alapra helyezése, a civilizációnak, kultúránk testének megszentelése.

Az európai kultúrkör annak idején mohamedán hitre térő népei elégtelennek találták azt a szinkretikus megoldást, amelyet a történelmi kereszténység kínált a bibliai hagyomány egyetemes elterjesztésére. Ma már az egykori keresztény társadalmak is megtapasztalták korábbi felfogásuk érvényének határait, és esély van arra, hogy a bibliai hagyomány intellektuális átvilágítására vállalkozva, gondolkodásukat és világukat közvetlenül és teljes egészében erre a hagyományra építsék. Várható, hogy ennek megfelelően az iszlám népek is mérlegelik az alávetettség, azaz por és hamu voltunk tudata mellé az Isten képmására teremtettség elvének fölvetelét. Annál is inkább, hiszen ez utóbbi, az igazság személyes megtapasztalására, lényünk szellemi megalapozottságának képviselésére utaló elv ad esélyt arra, hogy az európai fennsőbbiség trójai falóvának tűnő (és bizonyos mértékig valóban annak szerepét játszó) ipari civilizáció az iszlám népek kultúrájának testévé váljon. Továbbá ez, a bibliai elv ad lehetőséget arra, hogy a társadalmi berendezkedés demokratikus, emberies legyen, és a metafizikai alávetettség ne vezessen parancsuralmi rendszerekhez, ne igázza le személytelen, lelketlen és szellemtelen hatalmi szerkezetével — még formailag demokratikus berendezkedés esetén is — az embert.

Nem ismerte el a kereszténység kínálta megoldás egyetemes érvényét a zsidó vallás sem. Sőt zsidó nézőpontból nem csupán a civilizáció vad alanyának szellemi-kulturális meg-nemesíthetősége tűnt kérdésesnek, hanem az is, hogy a kereszténység a bibliai örökség teljes értékű képviselőjének tekinthető-e. E fenntartás indokoltságát bizonyos mértékig cáfolta az a tény, hogy az utóbbi kétszáz évben a kultúráját két évezreddel ezelőtt felfüggesztő és hagyományát a kultúrtörténet terén és idején kívül őrző zsidósága a kultúrtörténetnek a kereszténység által tovább vitt folyamatába bekapcsolódott. Ugyanakkor nem hallgatható el, hogy kereszténység és a zsidóság kulturális találkozása a keresztény társadalom létének kérdésessé válása idején történt. E felemás, átmeneti állapot jellemzésekor azt kell mondani, hogy a zsidó hagyomány bekapcsolódása a legújabb kor esztétikájába döntő mértékben járult hozzá a kereszténység kultúrtörténeti önértésének kialakításához. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ugyanezen időszakban a kultúra és civilizáció kiegyenlítésének feladatát nem vállaló zsidóság részvétele a civilizáció folyamatában — mint elkerülhetetlen mellékkörülmény — nagy mértékben növelte az átmenet mepróbáltatásait.

Amikor ezt megállapítjuk, nem szemrehányást teszünk, hanem kultúránk testének, az európai civilizációnak a meg nem szenteltségére, arra a feladatra irányítjuk a figyelmet, amelynek megoldatlansága igazában még mindig csak a zsidó ortodoxia nézőpontjából látható. Tudjuk, hogy a hagyományokat megtagadó, a kultúrát nem tisztelő polgárokká váló zsidókról a zsidó ortodoxia milyen kemény ítéletet mond. Bár tudjuk azt is, hogy a világtól elforduló, szemét a dolgokon túli igazságra függesztő zsinagóga kárhoztatja a zsidóság szellemi alkotókedvét, bekapcsolódását a kultúrtörténetbe. Ha eljön az ideje a keresztény és a zsidó szempont kiegyenlítésének, akkor a kultúrtörténeti tájékozódási képességét feladó zsinagógával szemben keresztény oldalról kell megvédeni a szellem azon kiválasztottjait, akiknek Isten kiválasztottjaivá lenniük, a Biblia igaz embereivel egyenértékű szerepkört betölteniük ugyan nem sikerült, de akik a kultúra, az igazság képviselésének feladatával birkózva mégis jelentősen hozzájárultak az Ország eljövételéhez, a gondolkodás és a magatartás hitelessé válásához.

Ami az ír és a baszk népet illeti, nem tudhatjuk, függetlenségi törekvéseiknek van-e szellemi-kulturális fedezete. Erre a kérdésre csak ők adhatnak hiteles választ. De akár kínál-e népek történelmi tapasztalata a létigazságra önálló nézőpontot (és csupán szellemtelen, kultúrávesztő korunk akadályozza szóhoz jutását), akár nem (és csak sajátos etnikai, nyelvi, népművészeti színt, a temperamentumnak, a szokásnak szívet és szemet gyönyörködtető változatát jelentik a spanyol és az angol kultúra összképében), szeparatista mozgalmuk terrorista megnyilvánulásait egészen biztosan nem írségük és baszkságuk kifejezésének nehézségei magyarázzák. Beünk korunk szellem- és kultúraellenességével szembeni ösztönös tiltakozást kell látnunk, amelynek az írség és a baszkság mítosza csupán alkalmi formája. Természetesen az utóbbi másfélezer évben a keresztény Európa országaiban számtalan igazságtalanság történt, és sokan sokféleképpen tiltakoztak ellene. De eddig ezek a tiltakozások nem vezettek a bibliai hagyomány észrevétlen, szándéktalan csonkulásához. Az igazságnak a világon, a társadalmon, az embereken való számonkérhetőségét csak az utóbbi száz, százötven évben vált szokássá tagadni. Csak a legújabb korban, végeredményben jelenünkben tűnik úgy, az érdekek nyers ütköztetése rendjén való, és a közös életföltételek biztosításának ez a leghatékonyabb, legegyszerűbb és egyben kizárólagosan érvényes módja. Napjainkban a nemzeti kultúrák biztosította szellemi-lelki védelem meglazul, és a társadalom élete ismeretlen eredetű személytelen hatások erőterébe kerül. Olyan állapotok alakulnak ki, amelyben a kultúrát nem tisztelő polgár lesz a szó. Tehát nagyon is érthető, bár nem helyeselhető, hogy a kultúratisztelet igényét feladni nem akaró, de kiegyenlítésük módját nem találó polgárok folyamodnak erőszakhoz, akik lelkük istenét a szellemről megfosztottság állapotában sem akarják elárulni. Ők tudtukon kívül választanak ahhoz hasonló megoldást, amelyet Mohamed kínált fel annak idején Elő-Ázsia és Észak-Afrika — a széthulló birodalom civilizációs Babelében kultúrájuk arculatát kialakítani nem tudó, és ezért hitük erejében megingó, de lelkük istenéhez változatlanul ragaszkodó — keresztényeinek.

Kétezer éves gyakorlat, hogy vallási és szellemi kérdésekben (minden valódi vallási kérdés egyben szellemi is, és minden szellemi problémának van vallási vonatkozása) hittételeket szokás megütköztetni egymással. Az ír és a baszk terroristák azonban nem vontak kétségbe hittételt, és nem léptek fel új vallási tanítással. Pedig könnyen megtehetnék, az új vallások alapításának, bejegyzésének ma nincs számottevő akadálya. Egyebek között a muzulmán vallás is Európa legtöbb országában elismertnek számít. Nem lehet különösebb oka tehát senkinek, hogy vallási nézeteit eltitkolja. A vallásukba és szülőföldjükre bezárkózni kíváncsiak azonban nem új vallást akarnak alapítani: számukra sem belátható kudarcuk, hogy eltértek a tanítástól, és szellemileg eltévelyedtek. A modern világban nem a kultúratiszteelő vagy legalább a magában ilyen igényt tápláló, hanem csak a kultúrát nem tisztelő polgár alapít vallást. Szellemi-kulturális fedezet híján ugyanis minden vallási újítás közönséges társadalmi mozgalommá, esetleg ízléstelen show-műsorrá, happeninggé válik.

Ha tehát korunk valódi vallási kérdései felé akarunk fordulni, hiba az egyre gazdagodó vallási kínálat zsisbásárát fölértékelve, komolytalan és önkényes, szellemi-kulturális jelentőség nélküli hittételeket vitatnunk. Maradjon csak az egész jogi, szociológiai, tömegpszichológiai kérdés! Figyelmet a szellemnek a kultúratisztelet kielégítetlen igényéről árulkodó kihagyásai érdemelnek, amelyek vizsgálata révén kideríthető, miképp sikerülhet a modern civilizáció sziklájából a szellem és a lélek forrását fakasztanunk. Ha a keresztény társadalmat egykor megalapozó szinkretizmus lehetőségeinek kimerülését tudomásul vesszük, beláthatjuk, hogy a vallási tételek nem tekinthetők az általuk közvetítendő szellemi tapasza-

lat végső biztosítékainak. Alkalmazhatóságuk attól függ, mennyire igazítódott egymáshoz — a bibliai hagyomány szellemében és az üdvtörténetben kapott ígéret szerint — civilizáció és kultúra szempontja, illetve az igazságot képviselő, a szellemet a lélek és a test elé állító arisztokratikus és a világ dolgainak elrendezéséről gondoskodó polgári beállítottság. Nem elegendő tehát vallási képzeinknek a ránk hagyományozott hittételekhez igazítására törekednünk, létünk szellemi alapjainak megőrzése érdekében elengedhetetlenül szükséges a szinkretizmusból kilépve gondolkodásunk és magatartásunk rendjét módszeresen a bibliai hagyományhoz igazítanunk, világunkat annak szellemében magyaráznunk. Ha a jelen kultúr-történeti helyzetben erről megfeledezünk, észrevétlenül feladjuk a Bibliának — az európai kultúrát megalapozó és a hittételekben kifogástalanul számba vett, de pusztán általuk nem érvényesíthető — hagyományát.

A terroristák nem sokan vannak, mindig csak néhány ember fanatizálódik, találja úgy a szellemtől megfosztottság állapotában, hogy halhatatlan lelkének a világban kielégíthetetlenül maradó igényeit ki kell nyilvánítania. Ezáltal adja jelét annak, hogy az európai kultúra az iszlám szellemi körébe tévedt. A terrorizmus hatékony eszközzé azonban azért válik, és kényszerülnek vele a politikacsinálók számolni, kell időről időre megfontolniuk, hogy engedményeket tegyenek nekik, mert a társadalom többsége hasonlóképpen szellemi hiányállapotban szenved. Tehát ha a legtöbb ember a terrorizmus elleni küzdelmet ésszerűnek is tartja, nem kevésbé ésszerűnek véli az alkalmi megegyezést. Pragmatista világunk ugyanis megzsarolható, az embereket az erőszak megbabonázza, mert társadalmunknak rossz a szellemi-kulturális lelkiismerete. Amit a pragmatikus úgynevezett valóságérzékével, a gyakorlatiasság ösztönével mint föltétlen számításba veendő szem előtt tart, nem más, mint a szellemi-kulturális rossz lelkiismeret. Miatta mutatkozik a terrorizmus hatékony eszköznek, és tűnik érénynek a pragmatikus politikus vagy az általa képviselt társadalom szárnalmas és igazolhatatlan fogyatékosága, szellemének és lelkének torzulása.

A szellemi-kulturális rossz lelkiismeretnek a legújabb korban meg tapasztalt jelenségében a kétezer évvel ezelőtt kialakult vallási-filozófiai szinkretizmus elégtelensége mutatkozik meg. Ezt a zsidók kultúrájuk felfüggesztésével igyekeztek ellensúlyozni, Közel-Kelet népei pedig az iszlám fölvetelével ismerték el. A bibliai hagyományt a hellénizált civilizáció lakóinak, a megkeresztelt polgároknak közvetítő görög filozófia nem tudta számba venni az igazság erejébe vetett hit kialakulásának és elmaradásának szellemi-kulturális föltételeit. Képtelen volt megvilágítani azt a személyes felelősséget, amelyet a Biblia szerint saját szellemi megnyilvánulásaiért az ember köteles és képes lehet vállalni. A Biblia igazságait filozófiai segédlettel közvetítő teológia e kérdéseket az isteni kegyelem misztériumával fedte el. Amíg a zárt keresztény társadalom rendje nem ingott meg, és az igazság szellemi meg tapasztalásának föltételei adottak voltak, a hívő polgár erkölcsi erejének összpontosításától várhatta hitének megerősödését, vagy esetleges egyéni fogyatékoságaival magyarázhatta meggyengülését. A legújabb korban viszont megmutatkozott, hogy a szellemi-kulturális problémák intellektuális megvilágítása és a személyes megnyilvánulásoknak körükbe kapcsolása nélkül e feladat nem oldható meg. Be kellett látni, hogy az ember valóban személyesen felelős világának szellemi alapjaiért, és szellemi-kulturális rossz lelkiismeretében ez a felelősség ad hírt magáról.

A keresztény kultúra a zsidók és a mohamedánok után utolsóként tapasztalta meg a történelmi formáit kialakító szinkretizmus elégtelenségét. Viszont annak eredményeként, hogy élt a görög filozófia adta lehetőséggel, és a megkezdett utat végigjárta, módot kapott

arra, hogy a világ és a kultúra jelenségeinek olyan magyarázatát kezdeményezze, amely a Bibliának tökéletesen megfelel, és annak hagyományát a civilizáció részére teljes értékűen közvetíti. A civilizált világot manapság megterhelő szellemi-kulturális rossz lelkiismeret oly módon oldható, ha létünk szellemi alapjait sikerül megvilágítanunk, és minden ember számára lehetővé tennünk, hogy személyes belátása szerint vállalon kulturális feladatokat, illetve megfeleljen nekik. Ha például őszintén vágyik a kultúra tisztelésére, akkor vágya őszinteségét, azaz különbözőségét az istentelen, a kultúrát nem tisztelő polgártól ne csupán lelki késztetéseknek szenvedélyes kifejezésével tanúsíthassa, hanem vágya teljesüljön is, és váljon ténylegesen kultúratisztelő polgárrá. A létre nyitott halhatatlan lelke, az egzisztencia, amelyet az egzisztencializmus a szorongásból vezet le, és az istenfélelemmel azonosít, tapasztalja is meg személyesen az Istent, az igazságot, és szellemi-kulturális tapasztalata révén válják képessé világának és önmagának megértésére. Emlékezzen arra, hogy az Isten az embert nem csupán remegő teremtménynek, pornak és hamunak teremtette, hanem saját képére is formálta. Ez pedig csak akkor sikerül, ha gondolkodásunk a Bibliára alapozott rendszerében fölismeri és elismeri, hogy az ember nemcsak másodlagosan, kultúratisztelésében fejezheti ki Isten képére teremtettségét, hanem — mint az igazság képviselőjét és érvényesítését feladatának tekintő kiválasztottnak, igaz embernek, arisztokratának — lehet módja abból is kiindulni. Elengedhetetlen hinnie abban, hogy az igazság az életben érvényesülhet, vagyis az emberi együttélésnek nem csupán teste, hanem szelleme, lelke is van, nem csupán civilizációban, hanem kultúrában is élünk.

A vallástudomány és a filozófia helyett a művészi próza ábrázolta a múlt század második felében a szellemi és kulturális rossz lelkiismeret jelenségét. A klasszicizmus antik mitológiai és műfaji előírásaitól, illetve a romantika platonizmusától megszabadult, és az elméleti gondolkodás szinkretizmusától eleve mentes "realista" elbeszélés új megoldások forrásává vált. Platónnak a fizikai világot megkettőző transzcendenciafelfogása helyett olyan új transzcendenciaképzetet közvetített, amely a bibliai hagyománnyal összhangban a szellem eredetét forrásáig, a létig követi, és amely az eszmék e világi érvényét az ember személyes kultúrtörténeti tapasztalásából vezeti le. Amikor a szerelem és a szellem után sóvárgó Emma Bovary az isteni kinyilatkoztatást a romantika konvencióival fölcserélve, elfelejti föltenni magának azt a kényelmetlen kérdést, hogy valóban szerelmes-e, pusztán vágya révén tényleg kiemelkedett-e a közönségesség világából, és emiatt alaptalanul a szellemi javak teljes értékű képviselőjének kíván mutatkozni, tragikusan megfosztja magát attól, hogy legalább kultúratisztelő polgár lehessen. Nem sikerül elérnie, hogy ténylegesen különbözzön azoktól, akik a kultúra birtoklására — akár mint férje, ostobaságból, akár mint Homais, a patikus, nyers hatalomvágyból, akár mint Binet, a jegyző, mohó érzékisége és anyagiassága miatt — még csak nem is vágnak, vagyis lelkiismeretét szellemi-kulturális értelemben terhel meg. E szellemi-kulturális rossz lelkiismeretben pedig az, a szinkretikus gondolkodás számára megvilágítatlan, a misztérium homályában elvesző fölismerés mutatkozik meg, hogy az igazság sosem pozitív, tárgyiasan kézzel fogható és ennek megfelelően személytelen, hanem föltétlenül személyes. Az embernek tehát, legyen a legegyszerűbb teremtmény is, mindig módja van az igazság útján járni, és döntéseiért emberi méltóságának bizonyágaként mindig felelősséggel tartozik. Emma Bovary sorsában fény derül továbbá arra, hogy a személyesség mint az ember transzcendentális tapasztalatából származó, ésszel meg nem alapozható minőség, bár mindig alanyiségunkban tűnik föl, nem azonosítható az önkényességgel is érthető szubjektivitással. Az igazság megtapasztalásának azon kultúrtörténeti fo-

lyamatára utal, amely a szellem és a szabadság egyedüli forrása, és amely a személyességét föl nem adó ember számára elérhető kell hogy maradjon.

Flaubert hősnőjével szemben Csehovnak a mélyről fakadó, őszinte személyes líraiság hangján megszólalni képes hősei a valóban kultúratisztelő polgárok. Ők a szellemtől megfosztottságáért felelősséget vállalni nem tudó Emma Bovaryval ellentétben az igazság személyes megtapasztalhatóságának élményétől áthatott bibliai hagyomány alapján állnak. E teljesítményt az teszi lehetővé számukra, hogy a nyugat-európai polgárral ellentétben nem erőltetnek felelőtlenül személyes lehetőségeiket meghaladó arisztokratikus szerepet magukra, nem terhelik meg lelkiismeretüket azzal a szellemi-kulturális sarlatánsággal, amely aztán azt is megakadályozza, hogy a ténylegesen rájuk háruló szerepnek eleget tehessenek. Csehov kultúratisztelő, a szellemi-lelki értékeket megtapasztaló polgárai a teremtés rendje szerint elismerik az igazság képviselőit és érvényesítésére hivatott arisztokratát, és a transzcendencia személyes, kultúrtörténeti felfogásának megfelelően hiányának megélésével segítik elő pótlását. Hiszen ha az igazság személyes tapasztalás útján hatja át az emberi együttélést, és ha az emberi akarat szabadsága tapasztalásának személyességében áll, ha a szellemi feladat nem személytelen erőként szállja meg, igázza le az embert, akkor bármennyire egyenlők az emberek az Isten és az igazság előtt, jó lelkiismerettel mindenki csak olyan feladatot vállalhat, amellyel képes is azonosulni.

A lelkiismereti kérdések szellemi-kulturális kulcsban kezelése nyomán arisztokrata és polgár korábban antik mintára csupán szociális jelenségként felfogott kettőssége a bibliai hagyomány szellemében megmutatja ontikus alapjait. Ez azt jelenti, hogy a francia forradalom által megdőntött, idejétmúlttá nyilvánított feudális arisztokrácia helyébe olyan szellemi vezetők lépnek, akik a bibliai igaz emberekhez, Isten kiválasztottjaihoz hasonlóan az igazság személyes, azaz nem intézményes képviselőit hivatottak vállalni. A keresztény társadalom a legújabb korban a bibliai hagyomány hiteles képviselőit alkalmatlannak látszik, és az iszlám szellemiségének közelébe került. Kibontakozóban vannak azonban azok a kultúrtörténeti távlatok, amelyek értelmében a világcivilizáció minden gondja-baja — mint egykor a kiválasztott nép sorsa — a szellemi tapasztalatát intellektuálisan megvilágítani képes ember számára belátható, és többé nem csupán tükör által, homályosan mutatkozik meg. Ebben a tényben annak a jelét fedezzük föl, hogy az Ország eljövetele érdekében személyes erőfeszítéseket vállaló keresztény, valamint az igazság sértetlensége érdekében a világ személyes elfogadásától tartózkodó zsidó szemlélet találkozik egymással.

Elgondolkodtató, hogy Nyugat-Európában a bibliai hagyomány csonkulását jelentő szellemi hiányállapot a polgári berendezkedés kielégítő működésével társul. A mindennapi élet szintjén biztosítotttnak látszik lelki és szellemi, polgári és arisztokratikus szempont, remegő teremtmény voltunk és Isten képére teremtettségünk egyensúlyának fenntartása. A demokrácia tehát legalábbis ebben a vonatkozásban nem csupán az intézményesített arisztokrácia tagadását, a szellemi-kulturális értékek érvényesítésére hivatott szerepkör megszüntetését jelenti, hanem mint kívánatos, az arisztokratikus szempont kiáradását, a polgár így értett egyenjogúsodását is. Micsoda zsákutcába is torkollott a nyugat-európai fejlődés, amely a polgárosodást annak ellenére föltétlen célnak mutatja, hogy nem képes a szellemi hiányállapotot megszüntetni! A gondolkodás érvényes rendjén belül felfoghatatlan, hogy a szellemi-lelki, arisztokratikus-polgári, kulturális és civilizációs szempont gyakorlati kiegyenlítése elvi-eszmei egyensúlyuk megtalálását nem gyorsítja, hanem szemmel láthatóan akadályozza.

A helyzet értelmezésének nehézségeit az magyarázza, hogy a keresztény Európa gondolkodását szabályozó vallási-filozófiai szinkretizmus kimerülését követően a földrész nyugati-déli felének — az antik előzményekhez közvetlenül kötődő — kultúrái számára a korábban előnyösnek bizonyuló helyzet a továbblépés gátjává kezdett válni. Nyugaton civilizáció és kultúra, polgár és arisztokrata nem ontikusan felfogott ellentéte intellektuálisan átlidallhatónak, gyakorlati úton kiegyenlíthetőnek tűnt, az úgynevezett polgárosodás folyamatát itt sikerült végigvinni. Ezen eredmény hatása alatt viszont annál nehezebb belátni, hogy a polgárosodásnak nevezett kultúrtörténeti félmegoldás, a felemás szinkretikus gondolkodásmód, az emberlét végső kérdéseinek nem ontikus felfogása, és ésszel megalapozhatónak gondolása váltja ki a szellem elapadását, a kulturális alapok megingását. Ha létünk végső kérdéseit közvetlenül és teljes mértékben a bibliai hagyomány fényében, tehát ontikusan mérlegeljük, a polgárosodást, vagyis a kérdések gyakorlati kiegyenlítését nem tekinthetjük föltétlen célnak, sőt egy nála átfogóbb feladat szilárd alapjának sem. Ha az emberi létezés szellemi megalapozottságát kultúránk sugallatai szerint tudomásul vesszük, nagyon is ingatag az a polgári berendezkedés, amely a társadalom anyagi-intézményes megalapozását tartja feladatának, amely az erkölcsi kérdéseken túl nem ismeri el a lelkiismeret szellemi-kulturális fogantatását, és az igazság személyes jellegéről megfélekedve, az antik tudományfelfogáshoz igazodva, a szellemi problémákat a pozitív tudomány szakkérdéseivel helyettesíti.

Nem lehet eleget hangoztatni, mennyire sajnálatos, hogy földrészünk keleti fele nem csupán szellemi-kulturális értelemben szegényedett el, de esetünkben még az életet elviselhetővé tevő polgári viszonyokról sem lehet beszélni. Az utóbbi években csupán a demokrácia intézményes formáit vezették be, a társadalom polgárosodására pedig a gondolkodás mai rendje mellett nincs remény. Mégis azt kell mondani, állapotunk minden nyomorúságával együtt inkább a lét rendje szerint való, mint a polgárosult viszonyaiba feledkező Nyugat-Európa állapota, nagyobb esélyt ad a kibontakozás útjának, annak a szellemi láthatárnak a megtalálására, amely nehézségeink megoldását hozhatja. Kelet-európai tapasztalatainkból kiindulva, és a gondolkodás általuk sugallt megújításával kísérletezve, kultúránk egyensúlyának helyreállítását az arisztokratikus szempont újbóli, a hagyomány, a lét rendje szerinti fölvételétől várjuk. Hasonlóképpen a demokrácia tartalmassá válását, a polgárosodás lefolyását a létből levezetett arisztokratikus szempont bevezetésétől reméljük, a szellemi-kulturális egység kialakítását pedig a polgárosult viszonyok előfeltételének tekintjük.

Bármilyen elkésérítő Kelet-Európa mai állapota, a polgárosodást végső célnak tekintő nyugati fejlődés szellemi-kulturális csődnek bizonyulása miatt-sajátos panaszaink orvoslásáért, a minket sújtó többletterher enyhítéséért nincs kihez fordulni. A nyugat-európai eredmények kelet-európai árnyoldalaiért senki sem képes felelősséget vállalni. Az egyetemes felelőtlenség korában jól felfogott érdekünkben és az egész, szellemi-kulturális fejlődésének holtpontjára jutott Európa érdekében nekünk kell rámutatnunk egymástól sokban eltérő bajaink közös forrására, a szellem elapadásának okára: a kultúránkat eddig szabályozó vallási-filozófiai szinkretizmus korlátainak megmutatkozására. Hogyan lehetne képes az emberi létezés szellemi-kulturális alapjainak fölismerésére a szellem hiányában nálunk nem kevésbé szenvedő Nyugat, amelynek sikerült a pragmatizmusba torkolló szinkretizmus segítségével polgárosodnia, kultúrájának társadalmi, gazdasági egyensúlyát kialakítania? És lehetünk-e hosszabb távon annyira korlátozottak, hogy az ő részleges sikereiket meg a mi teljes kudarcunkat okozó, a földrész kettészakadását fenntartó gondolkodási rendet kilátástalan panaszainkkal és értelmetlen követelődéseinkkel közvetve újra és újra megerősíthetjük? Vajon

az idők végezetéig a polgárosodástól, létünk úgynevezett társadalmi-gazdasági alapjainak megerősödésétől várjuk szellemi-kulturális újjászületésünket a szellemileg mára széthullott Európa kellős közepén ahelyett, hogy belátnánk, a földrész megújulása nélkül többé semmi nem változik meg? Ha nem a gondolkodás gyakorlatias mintáját elvetve fordulunk bajaink felé, senki nem érti meg Nyugaton, és nem értjük meg mi magunk sem, hogy a szellemi-kulturális rossz lelkiismeret problémájának, vagyis a lelkiismereti kérdések szellemi-kulturális alapjainak és kifejtésük közérdekű voltának elismerése nélkül a kommunista diktatúra okozta károkat nem orvosolhatjuk. Mikor látjuk be, hogy a kommunizmus előidézte kulturális károk helyrehozatalára a szellemi gyökereitől elszakadt és emiatt képmutatásba fulladt, kétértelművé vált polgári erkölcs nem alkalmas? Meddig tart a mai pragmatista divat fölé emelkedve belátnunk, hogy kultúránk értékeinek áthagyományozása nem oldhatja meg gondjainkat? A szellem új forrásainak megnyitása, a szellemi tényezők — a polgári beállítottság számára ismeretlen — létalapozó szerepének érvényesítése nélkül kulturális tapasztalatunk holt tőke marad. Kérdés, mikor kényszerül a nyugati mintákat átvevő pragmatikus vezetés és közvéleményformálás arra, hogy a hagyományban rejlő megújulási lehetőséget elismerje, és többé ne játssza ki a nálunk is szellemi hiányállapotban levő, de a kultúratisztelet igényét magában hordozó polgárral szemben — nyilvánvaló rosszhiszeműséggel — a kultúrát nem tisztelő polgárt? Mikor válik elfogadhatatlanná, és mikor ingatja meg a pragmatizmus hitelét az a politikai gyakorlat, amely nem csupán belenyugszik nyugati mintára a társadalom megszaroltságába, hanem a kilátástalannak tűnő helyzetben maga zsarolja meg a fasizmus felnagyított rémével és a kommunizmus élesztésével a kibontakozás útját kereső társadalmat? Micsoda tragikomikus állapot az is, hogy a legjobbjai révén a keresztény hagyomány megújításáról álmodó, de szellemileg az iszlámtól megkísértett és gyakorlatilag, politikailag a kommunizmus csapdájába esett Kelet-Európát az, a pragmatizmus kísérli megváltani, amelyet az európai kultúra történelmi formáival kapcsolatos illúziótlanága miatt a legeredményesebben a zsidóság alkalmaz, amelyhez talán a legföltétlenebbül a kultúránk megújíthatóságában legkevésbé hívő zsidóság ragaszkodik? Mi más lehet a tanulsága ennek a helyzetnek, mint hogy az európai kultúrának egészében meg kell újulnia? Semmi kétség, ez mindannyiunk érdeke.